

STEFANO M. LANZA

Vytauto Didžiojo universitetas

KALBINĖS NUOJAUTOS PRARADIMAS: AR REALI GRĖSMĖ?

ESMINIAI ŽODŽIAI: bendrinė kalba, priegaidė, kirčiavimas, kalbos jausmas.

Kalbos kultūros metais kiekvienas kalbos vartotojas turėtų susimąstyti apie savo santykius su bendru tautos turtu, valstybine kalba. Bendrą turtą kiekvienas turi naudoti atsakingai: kalbos taisyklingumas jokiū būdu nėra vien kalbininkų reikalas. Šiame straipsnyje siekiama atkreipti dėmesį į fonetines lietuvių kalbos ypatybes ir dabartinę vartoseną, pateikiant kultūros, literatūros ir kalbos istorijos faktų. Taip tikimasi padėti sužadinti tam tikrą tautos savimonę. Puoselėjant lietuvių kalbą, kuriai būdinga priegaidžių sistema¹ ir kuri skiria balsių kiekybę, – o tai dar yra fonologiškai relevantiškas reiškinys – Europos kultūrai svarbiausių antikinių kalbų nykimas turėtų būti laikomas skatinančiu susimąstyti precedentu. Kokia šiandien lietuvių kalbos priegaidžių sistemos būklė? Šio straipsnio tikslas – iškelti probleminius klausimus – ar įmanoma nustatyti, kas lemia nukrypimus nuo kirčiavimo normų ir kokių įmanoma imtis priemonių lietuvių kalbos būdingiems bruožams išsaugoti.

KALBINĖS NUOJAUTOS PRARADIMO PROCESAS: ANTIKINĖS KALBOS

Kalbos kinta. Ar jos vystosi, klesti, skursta, miršta (o gal ir gimsta), lemia iš esmės vienas veiksnys – vartotojai. Kalba kaip vartotojų grupės (genties, tautos ar pan.) skiriamasis bruožas suvokta dar antikos laikais. Svetimšalius antikinėje Graikijoje atpažindavo iš prastos graikų kalbos. Kas graikiškai tik temykčiojo, buvo vadinamas *barbaru* (plg. sen. gr. βάρβαρος „mykčiojantis graikų kalba“²). Nesant kalbos politikos, senoji klasikinė graikų kalba, kurios pagrindas buvo Atikos regiono kalba, ilgai gyvavo dėl ja parašytų veikalų ir jų autorių prestižo. Net netekus nepriklausomybės 146 m. pr. m. e., vyravo nuomonė, kad „užkariauta Graikija

¹ Vargu, ar būtų galima rasti savitesnę fonetinę lietuvių kalbos bruožą nei priegaidžių sistema. Ji būdinga visoms lietuvių tarmėms. Antanas Pakerys (1995: 301) skiria lietuvių kalbos fonetiką nuo didžiosios daugumos kitų Europos kalbų (taip pat nuo kaimyninių slavų, kartu pabrėžia giminystę su latvių kalba), ji yra tokia savita, kad pirmiesiems lietuvių kalbos tyrinėtojams, mėginusiems ją aprašyti, teko nemažai pavargti („hi accentus nequeunt exemplificari vocibus Polonis aut aliis“ t. y. „šie kirčiai (=kirčiavimo būdai, priegaidės) negali būti paaiškinami lenkų ar kitų kalbų pavyzdžiais“; cit. iš 1737 m. *Universitas lingvarum Litvaniae*; plg. Strockis 2004: 301–302).

² Tai garsažodinės kilmės žodis (*bar-bar*). Iš graikų kalbos terminas pateko į lotynų kalbą forma *barbarus* (plg. įrašą II a. Festo parašytame žodyne: *Barbari dicebantur antiquitus omnes gentes exceptis Graecis* „senovėje barbarais buvo vadinamos visos tautos išskyrus graikus“).

pavergė laukinį nugalėtoją“ (t. y. romėnus)³, ir joks romėnas, nesimokęs graikų kalbos, negalėjo savęs vadinti mokytu. Tačiau, kaip žinoma, jau II a. pr. m. e. dėl įvairių politinių ir socialinių priežasčių⁴ buvo susidaręs aiškus atotrūkis tarp senuosiuose tekstuose vartotos literatūrinės kalbos ir buityje vartojamos *bendrosios kalbos*, t. y. vadinamosios κοινή. Pastaroji kalba plačiai paliudyta papirusuose. Reikalų raštuose dažnai buvo painiojami ilgieji ir trumpieji balsiai, dvibalsiai ir vienbalsiai, kas verčia daryti išvadą, kad tokia painiava buvo būdinga ir sakytinei kalbai. Toks garsų kokybės jausmo praradimas įrodo, kad lygiagrečiai (nors logiškai reikėtų sakyti, kad dar anksčiau) netekta ir sudėtingesnio kalbos bruožo: priegaidžių sistemos. Procesas reiškėsi lėtai ir palaipsniui, tačiau anų metų kultūros veikėjai, oratoriai, retorikos mokytojai, aiškiai suvokė, kokia kilo grėsmė klasikinės kalbos grožiui ir apskritai jos egzistavimui. Gero stiliaus puoselėtojų reakciją įkūnijo puristinė kryptis, pavadinta aticizmu. Vienas aticizmo šalininkų Dionisijas iš Halikarnaso vis dar I a. pr. m. e. mokė, kad klasikinės graikų kalbos kirtis buvęs melodinis, o balso tono pakėlimas aprėpdavęs trijų tonų ir vieno pustonių intervalą (Περί συνθέσεως ὀνομάτων, XI)⁵. Nepaisant pastangų, vis dėlto aticistų mėginimas palaikyti gyvą senąją prozodinę sistemą dirbtinai – nes niekas ta kalbos atmaina buityje nebekalbėjo – taip ir nepasiteisino.

Nors mokslininkai dar nesutaria dėl lotynų kalbos kirčio prigimties (dinaminės ar melodinės), tačiau būtent šios kalbos geriausiai paliudytas kalbinės nuojautos praradimas⁶. Lotynų kalboje kiekybinė dvinarė (ilga / trumpa) garsų opozicija ne tik yra fonologiškai reikantiška⁷, bet ir sudaro eilėdaros pagrindą. Hegzometro involiucija liudija kaip daugiausia per porą šimtų metų visiškai suiro lotynų kalbos fonetinė sistema. Skirtingo ilgumo skiemenų kaita sudaro klasikinio hegzometro struktūrą:

– ◡ ◡ , – ◡ ◡ , – ◡ ◡ , – ◡ ◡ , – ◡ ◡ , – ◡

Visose pėdose, nors penktoje tik retais išimtiniais atvejais ir visada vien stiliaus sumetimais, du trumpuosius skiemenis gali keisti vienas ilgas (t. y. daktilį gali pakeisti

³ *Graecia capta ferum victorem cepit*, – rašo Horacijus (Ep. II, 1, 156)

⁴ Tradiciškai nurodomi Aleksandro Didžiojo žygiai, lėmę supaprastintos kalbos plitimą (ir atitinkamą progresyvių tarmių nykimą) dėl praktinių priežasčių. Lietuviškai apie tai žr. Palionis 1999: 249–250, Poliakov 2008: 152–153.

⁵ Tai kvintos intervalas, nors Dionisijas nevartoja šio termino. Šis svarbus šaltinis *Apie žodžių išdėstymą*, matyt, nebuvo prieinamas Zigmui Zinkevičiui, nes jis apsiribojo teiginiu „Manoma, kad graikai galūnėse skyrė priegaidės“ (Zinkevičius 1980: 45).

⁶ Panašiai nesutariama ir dėl lotynų kalbos priegaidžių. Nepaisant išlikusių lotynų retorikos mokytojų rašytinių pastabų, kai kurie mokslininkai vis mano, jog lotynų kalbos priegaidės – vėlyvųjų lotynų filologų pramanas. Apie tai lietuvių kalba žr. Strockis 2004: 292.

⁷ Panašiai kaip lietuvių kalboje, taip pat ir lotynų kalboje balsių ilgumas gali būti vienintelis būdas skirti žodžius, pvz.: *pālus* „pelkė“ ir *pālus* „stulpas“; *lēgo* „renku“ ir *lēgo* „pavedu (turtą)“; *dīco* „skiriu“ ir *dīco* „sakau“; *pōpulus* „liaudis“ ir *pōpulus* „tuopa“; *fūgit* „sprunka“ ir *fūgit* „paspruko“.

spondėjas), o paskutinė „trūkstamoji“ (*katalektinė*) pėda gali būti realizuojama kaip – – (t. y. spondėjas vartojamas vietoj trochėjo). Todėl įprastas toks žymėjimas:

– ∪∪ , – ∪∪ , – ∪∪ , – ∪∪ , – ∪∪ , – ∪∪ , – ∪∪

Žodžio kirtis nebūtinai sutampa su stipriąja pėdos dalimi (t. y. su pirmuoju ilgu elementu, kas vadinama terminu *arsis*), kaip būtų toninėje, pavyzdžiui, Kristijono Donelaičio, eilėdaroje. Bet sutapimas įprastas eilutės baigmenyje, klauzulėje (hegzametre tai paskutinės dvi pėdos). Štai Vergilijaus *Eneidos* pirmoji eilutė (pusjuodžiu šriftu ryškinami kirčiuotieji skiemenys):

Ar-ma vi-rum-que ca-no Tro-iae qui pri-mus ab o-ris.

[ar-ma-vi , rum-que-ca , no-Tro , iae-qui, pri-mu-sa , bo-ris]⁸

– ∪∪ , – ∪∪ , – – , – – , – ∪∪ , – –

Kaip matyti, skiemenų kiekybinė kaita atitinka hegzametro struktūrą, o žodžių kirtis dviejose vietose nesutampa su arsiu: žodžio *cano* kirčiuotas yra skienuo *ca-*, bet metre jis sudaro daktilio silpnosios dalies (kas vadinama terminu *tezis*) antrąjį dėmenį, o santykinis įvardis *qui* sudaro spondėjo silpnąją dalį⁹.

Vergilijus kūrė I a. pr. m. e. O kitas, mažai žinomas lotynų poetas Komodianas (Commodianus), praėjus trims šimtmečiams¹⁰, hegzametrais parašė mokojo pobūdžio veikalą *Instructiones* („Pamokymai“). Tai 80 eilėraščių rinkinys, padalytas į dvi knygas. Štai pati pradžia, pirmoji pirmojo eilėraščio eilutė (pusjuodžiu šriftu ryškinami kirčiuotieji skiemenys):

Pri-ma prae-fa-tio no-stra vi-am er-ran-ti de-mon-strat

[Pri-ma-prae , fa-ti-o, no-stra, vi-am-er, ran-ti-de , mon-strat]

– ∪ – , – ∪∪ , – ∪ , ∪∪ – , – – – , – –

Absoliuti jo eilučių dauguma (97 proc.¹¹) rodo tokį, tarytum atsitiktinį, skirtingų pėdų maišymą. Nagrinėjant hegzametro klauzules, ypač sudarančias paskutines eilučių pėdas, ryškėja poeto polinkis laikyti visus kirčiuotus skiemenis ilgaisiais, o visus nekirčiuotus trumpaisiais. Jis pirmenybę teikia ne metrui, o ritminiam kirčiui. Šalia klasikinės taisyklingos klauzulės kombinacijos (– ∪∪ , – ∪) pasitaiko kone visos kitos įmanomos triskiemenės ir

⁸ Skiemenų riba nebūtinai sutampa su pėdų ar pėdų dalimi riba, plg. *pri-mu-sa-bo-ris*.

⁹ Prielinksnis *ab* laikytinas šnekos sraute savarankiško kirčio neturinčiu žodžiu.

¹⁰ Nėra tiksliai žinoma, kada gyveno Komodianas. Nors mokslininkų siūlomi laikotarpiai svyruoja tarp II ir V a., jo kūriniuose galima įžiūrėti užuominų apie III a. vidurio istorinius įvykius (plačiau apie tai žr. Salvatore 1977).

¹¹ Statistika skaičiuota iš pirmosios knygos 45 eilėraščių (Lanza 1997: 81). Pažymėtina, kad nesant reguliarios skiemenų kokybinės sekos, skiemenų skirstymas pėdomis darosi subjektyvus. Šiaip ar taip pasitaiko ir visiškai taisyklingų hegzametų.

dviskiemenės pėdos¹². Tokioje painiavoje pastovus yra tik ritminio kirčio kontūras: vienas kirčiuotas skiemuo, du nekirčiuoti, paskui vienas kirčiuotas skiemuo, vienas nekirčiuotas. Tai primena silabotoninę eilėdarą. Tačiau likusios eilučių dalys nėra reguliarios, o kad ir koks būtų Komodiano eilėdaros pagrindas, jei išvis toks yra, aišku viena: šis poetas nemokėjo skirti trumpųjų balsių nuo ilgųjų tiek kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse.

Kaip fonetiškai kito lotynų kalba, kokie jų bruožai išnyko, kokios apimties buvo ši aprašytoji kiekybinė niveliacija, geriausiai liudija romanų kalbos. Panašiai kaip naujojoje graikų kalboje skirtinga balsių trukmė neteko fonologinės funkcijos, kiekybinė balsio opozicija pasidarė nereikšminga. Visų šių kalbų kirčio prigimtis – dinaminė, priegaidžių nėra.

BŪTINIAUSI LIETUVIŲ KALBOS TARTIES REIKALAVIMAI

Valstybinė lietuvių kalbos komisija yra paskelbusi Būtiniausius lietuvių kalbos tarties reikalavimus. Rašant *lietuvių kalbos* čia – savaime suprantama – turima omenyje bendrinė lietuvių kalba. Ten įvardytos kalbos klaidos laikytinos ypač rimtomis, jos griežtai taisytinos, mat šis sąrašas yra Didžiųjų kalbos klaidų sąrašo skyrelis. Kiek glumina pats pavadinimas. Akivaizdu, kad nevykusiai pasakyta. Jei šie reikalavimai „būtiniausi“, negi reikėtų daryti išvadą, kad jie būtinesni už būtinus? Tai ir gramatiškai, ir logiškai ydinga. Ar čia tik neperšama mintis, kad toleruojama (toleruotina?) nepaisyti būtinųjų?

Reikalavimai aiškiai formuluojami. Apie balsių tarimą: 8.1 Skirti trumpuosius balsius nuo ilgųjų ir kirčiuotuose, ir nekirčiuotuose skiemenyse; 8.2 Skirti balsius e, è, o nuo sutaptinių dvibalsių ie, uo kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse; 8.3 Skirti dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių tvirtapradę priegaidę nuo tvirtagalės. Prie šių pridėta pastaba: Pageidautina skirti ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių ie, uo priegaides. Vėl peršama įdomi mintis: priegaidžių sistemoje ne viskas vienodai svarbu. Būtina („būtiniausia“) skirti *láu*k – *laūk*, *kált*as – *kałtas*, *tái* – *taĩ*, *ránd*as – *rañdas*, *téi*sė – *těi*sė, ir t. t., bet tik „pageidautina“ skirti *kó*pti (į kalną) – *kō*pti (medų), *kó*šė (skystį) – *kō*šė („tyrė“), *výt*is (bendratis) – *Výt*is, *lý*ti (bendratis) – *lýt*i (*lytėti* es. l. 3-as asmuo), *gėl*ę (*gelti* būt. k. l. dalyvio dgs. vard.) – *gěl*ę (*gėlė* vns. gal.), *siú*si – *sių*si, *rú*gsta – *rū*ksta, *mét*os

¹² Vietoj daktilio randamas *molos*as (trys ilgi skiemenys, plg. jau pateiktą pavyzdį *Instr.* I, 1), *anapest*as (du trumpi skiemenys ir vienas ilgas, pvz., *dēūs āe(ternus)*, *Instr.* XXVII, 7), *amfibrach*is (vienas ilgas skiemuo tarp dviejų trumpų, pvz., *lōcō mā(ligno)*, *Instr.* XXIV, 19), *cretik*as (vienas trumpas skiemuo tarp dviejų ilgų, pvz., *ēssē dī(cebant)*, *Instr.* IV, 6), *tribrach*is (trys trumpi skiemenys, pvz., *nēquē dō(lores)*, *Instr.* XLII, 25), *bakch*is (vienas trumpas skiemuo ir du ilgi, pvz., *dōlō vī(vendi)*, *Instr.* VI, 19) ir *antibakch*is (du ilgi skiemenys ir vienas trumpas, pvz., *Chrīstō bē(nigno)*, *Instr.* XXXVI, 16); vietoj spondėjo (arba chorėjo) pasitaiko *jamb*as (vienas trumpas ir vienas ilgas skiemuo, pvz., *corpore*) *sīt*is, *Instr.* XXX, 4). Pėda iš dviejų trumpų skiemenų, *pirich*is, apskritai labai reta eilėdaroje lotynų kalba, Komodiano klauzulėse jos nepasitaiko.

(*mėtytis* es. l. 3-as asmuo) – *mėtos* (*mėta* dgs. vard.), *tiek* (prieiv.) – *tišk* (*tiekti* liep. nuos. 2-as asmuo), *júosta* (vns. vard.) – *juōsta* (*juosti* es. l. 3-as asmuo) ir t. t.

Kokiu principu čia remtasi? Jei draudžiama priegaidžių neskirti tik tam tikrais atvejais, kodėl turėtų būti iš viso draustina? Antroje pavyzdžių grupėje taip pat vienintelės priegaidės leidžia skirti reikšmes. Jei suprantama, kad priegaidžių sistema yra lietuvių kalbos savitas bruožas, kartu ir komunikacinė priemonė, šios nuorodos skamba kaip sąmoningas savo tapatybės dalies atsisakymas. Taip nusileidus „pageidavimo pagrindu“, pripažįstama, kad vartoseną savavališkai kinta mūsų pačių dienomis. 8.1 ir 8.2 punktai atspindi nuogaštavimą, kad kalbėtojai linksta nepaisyti dar daugiau kalbos bruožų, kad išgyvename tam tikrą esminę kalbos raidos stadiją, būtent tokią stadiją, per kurią kisdamos ėjo senovės graikų ir lotynų kalbos.

Skirtingai nei antikos laikais, šiandien kai kuriose valstybėse kalbos puoselėjimas yra reguliuojamas teisiškai. Lietuvoje teisės aktais siekiama išsaugoti lietuvių kalbą kaip valstybinę. Pirma pagrindinė lietuvių kalbos politikos nuostata yra, kad „lietuvių kalba yra valstybės ir jos gyventojų bendravimo priemonė visose viešojo gyvenimo srityse, vienas svarbiausių valstybės suverenumo ir vientisumo požymių“¹³. Bausti už klaidas gal ir gerai, bet tikslingiau yra suprasti, dėl kokių priežasčių nukrypstama nuo normų. Kas nesilaiko tarties reikalavimų, nesiekia sąmoningai ar iš piktos valios pažeisti teisės normų. Juk čia tyčinės neteisėtos veikos neįžiūrėsi. Dėl to visuomenė yra linkusi peikti kalbininkus normintojus ir jų veiklą, kaip atsietą nuo tikrovės. Žmogus turi suprasti, kad taisyklingai kalbėti savo kalba dera ne dėl to, kad išvengtų klaidų iš sąrašų ar iš teisės aktų arba iš baimės būti nubaustas. Kalbos jausmas – ne įgimtas. Jis turi būti ugdomas, kaip ir pilietiškumas, socialiniai įgūdžiai, tautinė savimonė ir t. t.

Nubrėžtą paralelę su klasikinėmis kalbomis galima tęsti. Antikinės graikų kalbos ir lotynų eilėdaros evoliucija parodė, kaip tų didingų tautų atstovų kalbinė nuojauta buvo, ir galiausiai jie nebesugebėjo, vartodami savo kalbą, skirti trumpųjų balsių nuo ilgųjų ir kirčiuotuose, ir nekirčiuotuose skiemenyse; skirti balsių nuo tam tikrų dvibalsių kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse; skirti balsių ir dvibalsių tvirtaprades priegaides nuo tvirtagalių.

Visa tai apmaščius, ir kilo mintis panagrinėti kelis lietuviškus visiems žinomus, taip pat įtrauktus į mokyklų ugdymo programas eiliuotus kūrinis, siekiant susidaryti vaizdą, ar kalbinės nuojautos praradimo grėsmė lietuvių kalboje yra aktualus reiškinys, paliudytas ir raštu.

¹³ Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas „Dėl valstybinės kalbos politikos 2009–2013 m. gairių“ 1 str. 4 d.

EILIUOTOS KŪRYBOS LIETUVIŲ KALBA PRIEGAIDŽIŲ ANALIZĖS PAVYZDŽIAI

Norint sieti eilėdarą lietuvių kalba su kalbine nuojauta, atkreiptinas dėmesys į rimą, nes tai ryškiausia pagal prozodines bei fonetines ypatybes eilučių dalis. Šiam tyrimui nėra reikšminga nei klauzulė, nei visas eilutės paskutinis kirčiuotas skiemuo, o tik paskutinio kirčiuoto skiemens balsinis pagrindas, to balsio (ar dvigarsio) trukmė ir kirčio rūšis (priegaidė). Bus nagrinėjama, ar rimuojami žodžiai dera tarpusavyje, ar jų kirčiuoti balsiai (arba dvigarsiai) yra vienodi kiekybiškai ir kokybiškai. Todėl, be tikslųjų rimų (*aukštai – kalnai, óras – vóras*), tinka taip pat apytiksliai (*gañdq – atrañda, žėmė – sėmia*) bei netikslieji rimai (*tùrinio – šùlinio, laiškq – maiñė*)¹⁴, jei tik kirčiuoti balsiai (ar dvigarsiai) yra vienodi, t. y. tos pačios artikuliacinės eilės ir pakilimo. Taikant metodą, daroma prielaida, kad pagrindiniai šeši lietuvių kalbos balsiai ([a], [e], [ɛ], [i], [o], [u]) ir visi dvigarsiai yra vis dar skiriami¹⁵, t. y. poetui surimavus tokius žodžius kaip *ragq* ir *dega*, *pilti* ir *pulti*, nedaroma išvada, kad jis nejautė [a] ir [e], [il] ir [ul] skirtumo. Tokie pasitaikę atvejai turėtų būti laikomi poetinės laisvės išraiška. Tiriant kalbinę nuojautą, verti dėmesio yra tie atvejai, kai rimuojami skirtingo ilgumo ir skirtingos priegaidės to paties balsio (ar dvigarsio) skiemens pagrindai.

Tyrimui parinkti kūriniai, kur neabejotinas poeto noras laikytis rimų sistemos, t. y. kur rimas veikia kaip sąmoninga meninė priemonė. Nagrinėti pasirinkti tik dviejų autorių kūriniai: plačiai žinomų Maironio skirtingų eilėraščių rinktinė¹⁶ ir Justino Marcinkevičiaus poema vaikams *Grybų karas*. Tai iš viso atitinkamai 156 ir 164 eilės, 81 ir 82 rimai. Panaši apimtis leidžia lyginti statistiškai.

Maironio kūrinių rimų analizė pateikta 1 lentelėje.

¹⁴ Truputį kitokią terminiją, tačiau be žymesnių skirtumų, vartoja Juozas Girdzijauskas (1998: 46).

¹⁵ Nereikia pamiršti, kad kalbama apie garsus, ne apie rašybą. Visai tiksliai derinami tokie kaip Maironio rimų balsiai: *mane – nežinia* ar *sugrįšte – jaunystė*.

¹⁶ Būtent: *Mano gimtinė, Užmigo žemė, Augo putinas, Lietuva brangi, Kur bėga Šešupė, Vilnius, Trakų pilis, Milžinų kapai*.

1 LENTELE. Maironio kūrinių rimų analizė

Rimo tipas	Proc.	Pastabos apie rimus
Visiškas garsų sutapimas	83,9	<i>prityrei – didvoriai</i> , su nukeltu kirčiu ¹⁷ ; <i>gailiai – sopuliai – giliai</i> , su nukeltu kirčiu ¹⁸ ; <i>didvoriai – išgyrė</i> , su nukeltu kirčiu ¹⁸ ; <i>mielà – sielà</i> , su nukeltu kirčiu ¹⁹ ; <i>garsiai – matei</i> , su nukeltu kirčiu ²⁰ ; <i>Trakùs – skruostùs</i> , su nukeltu kirčiu ²¹ .
Skiriasi priegaidės	8,7	<i>píevas – Diėvas</i> ²² ; <i>tėvỹne – pamýnę</i> ; <i>tėvỹne – gýnė</i> ; <i>diėnos – rugíenos</i> ; <i>gýnė – tėvỹne</i> ; <i>diėnų – víenų</i> .
Skiriasi balsių trukmė	7,4	<i>Dubysos – visos</i> [2 k.]; <i>sesytės – įkritės</i> ; <i>bekeyšų – riša</i> ; <i>žiba – tikyba</i> ; <i>rugpjūtė – matutė</i> .

Visų čia nagrinėtų rimų, nors toli gražu ne visi priklauso tikslųjų rimų kategorijai, pagrindas yra tas pats balsis. Kiek mažiau nei penktadalio skiriasi trukmė ir (ar) priegaidės. Juozas Girdzijauskas, nagrinėdamas rinkinį *Pavasario balsai* (1966: 208–269), daugiausia dėmesio skiria metrinėms bei retorinėms priemonėms ir jų ryšiams su emociniu turiniu²³, o apie rimavimo techniką ir sąskambio atitikimą beveik nerašo. Tačiau netiesiogiai jis pripažįsta, kad dėl balsių trukmės poezijoje „atskiri garsai ir skiemenys būna pabrėžiami, pailginami arba sutrumpinami, atsižvelgiant į jų loginį ir emocinį krūvį“. Kad tai galėtų pasitaikyti šiuose rimuose, laikytina poetinės laisvės klausimu, nes Maironio susirūpinimas rimų sąskambiu jo kūriniuose yra visur akivaizdus. Kaip tik XIX a. pabaigoje virė debatai apie lietuvių poetiką, ir sunkiai tikėtina, kad jiems Maironis galėjęs būti abejingas. 1898 m. straipsnyje „Tiesos eilėms rašyti“ Vincas Kudirka eilėraščių metrams, formai ir turiniui kėlė gana griežtus reikalavimus,

¹⁷ Kirčiavimas *didvyris* bendrinėje kalboje pagrįstai laikomas klaidingu. Tikėtina, kad jis įsigali ir dėl valstybinio himno (plg. *Tu, didvyrių žemė*). Įdomu, kad užtektų sukeisti vietomis eilės žodžius ir ritmas vėl sutaptų su žodžių kirčiu: *Didvyrių tu žemė*. Toks nežymus pakeitimas net neturėtų papiktinti, prisiminus, kad himno žodžiai jau buvo vieną kartą pakeisti: vietoj *Tegu dirba tavo naudai* Vincas Kudirka buvo parašęs slavišką konstrukciją *Tegu dirba tau ant naudos*.

¹⁸ Tai – metrinės transakcentuacijos atvejis (turi būti *gailiai*). Galūninis kirčiavimas nepaliudytas ir tarmėse.

¹⁹ Tiesa, galūninio kirčiavimo variantas *sielà* yra LKŽ⁶. Tačiau tai vienintelis toks atvejis Maironio eilėdaroje (visur kitur yra tik *síela, síelos*), todėl veikia aiškintinas poetine laisve.

²⁰ Tai – metrinės transakcentuacijos atvejis (turi būti *garšiai*). Galūninio kirčiavimo nerasta ir tarmėse.

²¹ Tai – metrinės transakcentuacijos atvejis (turi būti *skruostus*). Galūnėje nekirčiuojama ir tarmėse.

²² Šių žodžių priegaidžių variantų niekur nepaliudyta. Kitą *pievas* rimavimo atvejį su tvirtaprade žr. 34 išnašoje.

²³ „Maironis <...>, pasiekęs organišką turinio ir formos vienybę“ (Girdzijauskas 1966: 269).

tačiau kartu pateisino ir poetinę laisvę: „Poetų liuosybė²⁴ (*licentia poetica*) duoda rašytojui prasišalinti nuo eiliavimo tiesų (ritme, atsiliepime, sutrumpinime žodžių ir t. t.), bet 1. ne perdaug ir ne pertankiai, 2. kiekvienas pasišalinimas nuo paviršinės formos turi būti atlygintas vertybe eilių vidaus“ (Kudirka 1909: 67).

Maironio eilėse žodis *tėvynė* (*tėvynės* ir pan.) turi ypatingą *emocinį krūvį*, būtų galima jam priskirti nuolatinį „poetinės laisvės“ statusą. Jis rimuojamas tiek su tvirtagale *ỹ* (*Graži tu, mano brangi tėvynė, / šalis, kur miega kapuos didvyriai: / graži tu savo dangaus mėlynė!*), tiek su tvirtaprade *ý* (*Graži tu, mano brangi tėvynė, / šalis, kur miega kapuos didovýriai: / ne veltui bočiai tave taip gýnė*), tiek su trumpuoju *ì* (*O drebu, vien žemumą savo baisų pažinęs, / ir drebėdamas myliu aukštos Tėvo tėvynės*²⁵). Likę trys šiam tyrimui rinktose eilėse priegaidžių neatitikimo atvejai (t. y. *piévas – Diévas, diēnos – rugienos, diēnq – vīenq*) priklauso vadintinai „pageidavimo kirčiavimo“ kategorijai (plg. Būtiniausių lietuvių kalbos tarties reikalavimų 8.3 punkto pastabą: „Pageidautina skirti ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių *ie, uo* priegaides.“)

Sugretinti rimų priegaides ir patikrinti, ar rimuojami garsai visiškai sutampa, nėra šiūdienio pedantiško kalbininko užgaida. Tai verčiau estetinio vertinimo dalis, nes „Lietuviškose eilėse turi sutikti ir akcentai: *kylantis* tinka tik su *kylančiu*, o *puolantis* su *puolančiu: pajuodę – ilgakuodę; rasoto – ploto; tiltas – pripiltas*. Bet tikram atsiliepimui netinka: *žaiabas – raibas; išplaukia – laukia; pilkas – šilkas; tėvynė – gadį/nė*“ (Kudirka 1909: 65–66). Kaip matyti, V. Kudirka puikiai jautė priegaidžių skambėjimą (*pajuōdę – ilgakuōdę; rasóto – plóto; tìltas – pripìltas*, tačiau *žaĩbas – ráibas; išplaũkia – láukia; pìlkas – šĩlkas*), o paskutinis pavyzdys *tėvynė – gadį/nė* (t. y. *gadýnė*) gal net laikytinas užuomina pačiam Maironiui.

Griežti V. Kudirkos nurodymai nėra joks revoliucinis požiūris. Tai tiesiog išprususio kalbos vartotojo, suvokiančio lietuvių kalbos grožį, loginė išvada. Dar kone šimtą metų anksčiau pirmasis lietuvių poetikos teoretikas Kristijonas Gotlibas Milkus polemizuodamas su ginčininku, buvo parašęs: „Šitaip kai O. [= Ostermejeris; S. M. L.] savo giesmyne rimuoja: žús ir mùs²⁶. 402,6. visame, duktė. 281,5. davė ir nė²⁷. 343,2. draudęs ir sugáudęs. 193,8. atlėisk,

²⁴ *Liuosybė* – neteiktinas germanizmas. Tačiau, norint įvardyti konkretų atvejį, kai naudojamosi poetine laisve, trūksta termino. Būtų galima svarstyti *poetinė laisvė*.

²⁵ Tai Maironio eilėraščio *Dievo meilė* paskutinės dvi eilutės. Jis neįtrauktas į čia nagrinėjamą kūrinių rinktinę.

²⁶ Bendrinėje kalboje šie žodžiai iš tiesų sudaro rimą (*žus – mus*), tačiau K. G. Milkaus pažymėtas akūtas (*žús*) nuoroda į žemaitybę *žús*, plg.: „Tarmėse dažnai tas pats žodis turi formas su skirtinga vokalizmo kiekybe ir priegaide, pvz., žemaičių *bús* ‘bus’“ (Zinkevičius 1981: 119).

²⁷ Nebent čia spausdinta klaidingai, tai greičiausiai forsuoto rimo pavyzdys (*davė – nė*). Plg. Girdzijauskas 1998: 37.

nušveisk, išaina tokie nedarniai sudaryti rimai, kad ištariant vargiai ar girdisi rimavimas. Tai žodiniai rimai. Išties tik klausia sprendžia apie rimą, o ne parašytos raidės.²⁸“

J. Marcinkevičiaus *Grybų karo* rimų analizė pateikta 2 lentelėje.

2 LENTELĖ. J. Marcinkevičiaus *Grybų karo* rimų analizė

Rimo tipas	Proc.	Pastabos apie rimus
Visiškas garsų sutapimas	57,1	–
Skiriasi priegaidės	22,2	<i>grỹbų – sodỹbų;</i> <i>palĩepė – liėpė</i> [2 k.]; <i>gėdai – rėdai</i> , su atkeltu kirčiu ²⁹ ; <i>sijõnas – raudõnas;</i> <i>paklãusė – Bobaũsi;</i> <i>Ūmėdėlė – kėlė;</i> <i>atsimėrkti – vėrkti;</i> <i>lũšiai – mũšiu;</i> <i>guõlį – užpũolė;</i> <i>gývas – dývas;</i> <i>gaĩliai – kãiliai;</i> <i>teisýbę – grỹbe;</i> <i>pasilypėjo – praėjo;</i> <i>sermėgã – bėga;</i> <i>tařšo – mãršo;</i> <i>bėgti – rėkti;</i> <i>susiraĩtė – eglãitė.</i>
Skiriasi balsių trukmė	20,7	<i>pinavija – lyja;</i> <i>ryto – krito;</i> <i>giria – vyre</i> [2 k.]; <i>supyko – suriko;</i> <i>pušį – mũšį</i> [2 k.]; <i>pušys – mũšis</i> [2 k.]; <i>vyre – giriã;</i> <i>ryto – kito;</i> <i>šeimynã – beĩšmaitina;</i> <i>mano – beĩšmano;</i> <i>žiniã – kaimynę;</i> <i>žiniã – pušyne;</i> <i>prikibo – grybo;</i> <i>laiku – vaikų.</i>

²⁸ „Wenn also O. in seinem Gesangbuch reimet: žús und mùs. 402,6. wissame, Duktė. 281,5. dawė und nè. 343,2. Draudęs und sugãudęs. 193,8. atlėisk, nušveisk, so sind es so schlecht klappende Reime, dař man bei der Aussprache kaum hõrt, dař es wõrtliche Reime sind. Denn dem Reim beurtheilet nur das Geñor, nicht aber die hingeschriebene Buchstaben“ (Milkus 1800: 201).

²⁹ Žodis *rėdyti* neteiktinas. Atvejis ginčytinas, nes, atkėlus kirtį, priegaidė galėtų būti ir tvirtapradė.

Lyginant su Maironio eilėmis akivaizdu, kad J. Marcinkevičius labai mažai dėmesio skyrė rimams. Čia taip pat derinami ilgi ir trumpi balsiai, tačiau taip dažnai (1/5 visų eilių), kad teisinti poetine laisve vargu, ar tikslinga („ne per daug ir ne pertankiai“ buvo V. Kudirkos sąlyga). Priegaidžių vaizdas dar niūresnis – visiška painiava (22,2 proc. visų eilių). Išmetus tuos rimus, kur priegaidės nėra dėl skiemens pagrindo balsio trumpumo (*nuramino – pasivadino*), ir tuos, kur jas maišyti neįmanoma, kadangi rimuojamos vienuodų linksnių galūnės (*pušų – lašų*), arba rimuojamų žodžių tokie patys baigmenys (*nemadinga – nelaiminga*), procentas būtų dar didesnis. Nesinori čia tiesiog prieiti išvadą, kad J. Marcinkevičius nejautė priegaidžių (ar netgi balsių trukmės) skirtumo. Tačiau, kad *Bobaūsi(s)* rimuojamas tiek su *pasiklaūšęs* tiek su *paklaūse*³⁰, tai yra mažų mažiausiai įrodymas, kad jam priegaidžių sąskambiai nerūpėjo³¹.

Be abejo, čia pateiktas analizės metodas gali būti taikomas nagrinėjant ir kitų poetų kūrinius. Reikia manyti, kad atsirastų dar nemažai rimų neatitikimo pavyzdžių³². Kalbinės nuojautos praradimo grėsmei apsvarstyti pakanka pateiktųjų.

APIBENDRINIMAS

Šiame straipsnyje norėta ne peikti vieną ar kitą autorių, vertinti jų poetinę kultūrą ar patikrinti jų kūrinių meninę vertę, remiantis V. Kudirkos ar kitų lietuvių poetikos tyrėjų išdėstomais kriterijais. Lietuvių kalba labai sudėtinga prozodijos atžvilgiu. Lietuviškai rašyti eilėmis sunku dėl kirčio prigimties (jo fonetinių savybių ir laisvumo), taip pat dėl skirtingos balsių trukmės. O kad rimavimas – išties sudėtingas kūrybos procesas, tai rodo lietuvių eiliavimo tradicija³³. Kai eilės kuriamos bendrinė kalba, formos tobulumui pasiekti reikia didelio meistriškumo.

Straipsnio tikslas taip pat nėra įrodyti, kad vienas ar kitas poetas nejaučia priegaidžių ar balsių trukmės skirtumo (kas, beje, jau būtų nemenka įda³⁴). Čia norima iškelti klausimą, ar

³⁰ Plg.: *O paliegėlis Bobaūsis / Šitai tarė Pasiklaūšęs*: ir *Baravykas Ir paklaūse...* / – *Ką tu čia plepi, Bobaūsi!* Būtų galima prieštarauti ir teigti, kad būtent tokios rūšies nesutapimai atkreipia savo įvairove skaitytojo dėmesį į taisyklingą kirčiavimą. Tačiau svarstomoji problema atsirado ne dėl to, kad žmonės per gerai skiria priegaides, o dėl to, kad jų neskiria.

³¹ Panašios išvados greičiausiai būtų daromos nagrinėjant ir kitus jo kūrinius. Plg. rimus iš *Voro vestuvių*: *pūolė – gražuolė, zylė – mažylė*; iš *Lopšinės gimtinei ir motinai*: *sužėlė – gėlė, nenuskynė – tėvynė, lig šiōlei – brōliai*.

³² Kiekvienas turbūt galėtų iš atminties pacituoti sau žinomų eilių. Tai gali būti eilės iš *Anykščių šilelio* poemos (*Skamba tik, skamba miškas: čia volungė Iėvą / Trotina: „Ieva, Ieva! neganyk po pėvą!“*), iš vaikiškų eilėraščių (*Savo pamotei stornōsei / kaip įtikti nežinōsi*; S. Nėris, *Našlaitė*) ar dainų (*Sėdim jauni, dar nepasenę, šitiek patyrę. / Motinos veidas tyliai plevėna ašaros būra*; Aktorių trio, *Motinos veidas*).

³³ J. Girdzijauskas, nagrinėdamas Antano Baranausko eilėdarą, taip pastebi: Žodį „Lietuvą“ A. Baranauskas dažniausiai vartoja metrinėje pozicijoje, reikalaujančioje kirčiuoti „Lietuva“ (1966: 181), plg. iš *Dainų dainelės: Lietuvos krāsto / ne taip iš rāsto / tenai Lietuva / per amžius būvo* (II, 1–4).

³⁴ Plg. „Opiausias lietuvių bendrinės kalbos garsų požymis – balsių trukmė“ (Pakerys 1995: 44). Ar poetas kirčiuoja kitaip dėl savo tarmės, kalbamajai temai nesvarbu.

tokios eilės prisideda prie kalbinės nuojautos ugdymo? Ar neveikia gal labiau priešinga kryptimi? Kaip galima, niveliuojant balsių trukmę ir priegaides, įskiepyti vaikams gimtosios kalbos grožį ir savitumą? Kad ir kaip būtų galvojama, čia pateiktos jūnaujai publikai skirtos J. Marcinkevičiaus eilės neugdo kalbinio jausmo.

Eiliuotos literatūros istorijos ir jos kritikos šaltiniai parodo, kad balsių trukmės ir priegaidžių niveliavimas prasidėjo seniai. Panašu, kad mokytų žmonių susirūpinimas buvęs ne be pagrindo. Šiandien paplitęs nesugebėjimas skirti priegaidžių negali būti aiškinamas (tuo mažiau pateisinamas) tarmių įtaka. Tai veikiau ugdymo ir mokymosi spragų padariniai, nes taisyklingai kalbėti galima išmokti. O nemokšiškumas negali būti pagrindas kalbai keistis. Dabar dažniau net girdėti teiginių, kad kalbos pokyčiai neišvengiami ir nereikia jaudintis. Tačiau ar normalu, kad tauta darko savo ir savo protėvių kalbą? Ne tik kalbai, bet pāčiai tautai gresia pavojus, kai užmirštama, kas perduota. Tai jau ne šioks toks kalbos nemokėjimas, o jos neįvertinimas³⁵.

Tiesa paprasta: kalbos vartotojus reikia mokyti. Jei 12 proc. abiturientų neišlaiko lietuvių kalbos egzamino, yra gilesnė priežastis nei tingaus mokinio prastas išmanymas. Kaip taria ir kirčiuoja tiek žymūs, tiek paprasti žmonės, girdėti kasdien, kad ir iš televizijos laidų. Šiuolaikinė technologija padaryti įrašai pateiks mūsų palikuonims neginčijamą įrodymą, kaip lietuviai pradėjo pamiršti savo gimtąją kalbą. Norint užkirsti kelią tolydžiam kalbos menkėjimui (o ilgainiui – nykimui), šiandien yra daug daugiau priemonių nei antikos puristų laikais. Reikia ugdyti mokytą visuomenę, rengti mokytojus, puoselėti taisyklingą žiniasklaidos kalbą, imtis net tų pačių priemonių, kokiomis užsieniečiai mokami lietuvių kalbos (pavyzdžiui, sukirčiuoti tekstus). Galų gale, tikslinga tarties reikalavimus griežtinti, o nuolaidžių formuluočių kaip „būtiniausia“, „pageidautina“, „ypač nepriimtina“ – atsisakyti.

LITERATŪRA

Comodianus 1965–1966: *Instructiones*. Testo critico e traduzione di A. Salvatore, Napoli: LSE.

Fraenkel E. 1962–1965: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Heidelberg: Carl Winter Universitātverlag; Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

Girdzijauskas J. 1966: *Lietuvių eilėdara*, Vilnius: Vaga.

Girdzijauskas J. 1998: *Literatūros terminų žodynas: eilėdara*, Vilnius: Baltos lankos.

³⁵ Ir puolama vis labiau žemyn. Lietuva jau vartoja valiūtą, kur netgi ardoma linksnių sistema. Ant eurų kupiūrų parašyta 5 euro, 10 euro, 20 euro ir t. t. Įdomu, kad teisės aktuose pagal naujai priimtą įstatymo papildymą jau leidžiama vartoti vardininką euro. Tik reikia jį grafiškai išskirti, kaip citatą užsienio kalba. Kam išvis ši išlyga?

- K u d i r k a V. 1909: *Raštai*, Tilžė: TMD.
- L a n z a S. 1997: *L'esametro di Commodiano: il primo libro delle Instructiones* [Magistro darbas, apdovanotas žyma „Vertas spausdinti“]. Bologna.
- L K Ž e – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas. Red. kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Riturė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. – Atnaujinta versija, 2008. Prieiga internete: www.lkz.lt.
- M i g l i o r i n i B. 1927: *Dal nome proprio al nome comune*, Firenze: Olschki.
- M i l k u s K. G. 1800: *Anfangs-Gründe einer littauischen Sprach-Lehre* (Lietuvių kalbos mokslo pradmenys).
- P a l i o n i s J. 1999: *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius: Jandrija.
- P a k e r y s A. 1995: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Žara.
- P o l i a k o v a s O. 2008: *Pasaulis ir lietuvių kalba. Indoeuropiečių ir lietuvių kalbų giminystė*, Vilnius: Enciklopedija.
- S a l v a t o r e A. 1977: *Commodiano: Carme Apologetico. Corona Patrum 5*. Torino: Società Editrice Internazionale.
- S t r o c k i s M. 2004: Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui. – *Baltistika* XXXIX (2), 289–307.
- Universitas lingvarum Lituaniae*. Iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė K. Eigminas. Vilnius: Mokslas, 1981.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1981: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2*, Vilnius: Mokslas.

Gauta 2016 11 15

Priimta 2017 01 20

STEFANO M. LANZA

Vytauto Didžiojo universitetas

Humanitarinių mokslų fakulteto

Užsienio kalbų, literatūros ir vertimo katedra

Kristijono Donelaičio g. 52–205, LT-44244 Kaunas

stefano.lanza@vdu.lt

Santrauka

Autorius pateikia medžiagos atvirai diskusijai apie plačiai pripažįstamą dabartinės lietuvių kalbos reiškinių, t. y. lietuvių gimtakalbių nesugebėjimą skirti priegaidžių. Lietuvių kalbos padėtį palyginus su klasikinių kalbų nuopoliu, išnagrinėjus lotynų ir graikų kalbų balsių kiekybinės priešpriešos kitimą ir skiemenų priegaidžių išnykimą, straipsnyje aptariama lietuvių kalbos priegaidžių svarba, remiantis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nurodymais.

Antroji straipsnio dalis – praktinio pobūdžio. Pateikiama dviejų lietuvių poetų, Maironio ir Justino Marcinkevičiaus, atrinktų eiliuotų kūrinių rimų priegaidžių analizė. Remiantis poetikos teoretikų jau nuo XVIII a. nustatytais eilėdaros principais, vertinama rimavimo kokybė, ar rimuojamų žodžių priegaidė ta pati (*pajuōdę – ilgakuōdę* tipas). Trumpa analizė parodo gana dažną rimuojamų žodžių priegaidžių fonetinį neatitikimą J. Marcinkevičiaus eilėse (*pilkas – vilkas* tipas), o retesnę Maironio kūryboje.

Kadangi daugelis šių kūrinių vaikams ir pačių vaikų skaitomi, autorius daro išvadą, kad netinkamas rimavimas gali būti kliūtis ugdant kalbinę nuojautą. Iš tiesų, ir gimtakalbiai savo kalbą turi iš pradžių išmokti. Todėl, jeigu kalbos priežiūros institucijos tikrai ketina ginti ir puoselėti lietuvių kalbą, jos privalo imtis priemonių gerinti gimtosios kalbos mokymą nuo pat vaikystės. Tik aplinkoje, kur taisyklinga kalba vartojama ir jos mokoma, pradedant nuo kalbiškai išprususių tėvų, gali augti taisyklingai kalbantys vaikai.

LOSS OF LANGUAGE SENSITIVITY: IS THIS A REAL THREAT?

Summary

The author provides material for an open discussion on a widely recognized linguistic phenomenon of contemporary Lithuanian, i.e. the loss of intonation perception by native language speakers. After a comparison with the decline of classical languages (Latin and Greek), where the phonetic evolution of quantity opposition in vowels and the disappearance of syllable intonation is thoroughly described, the article offers an overview of the importance of intonation in Lithuanian according to the indications of the Commission of the Lithuanian language.

The second, practical part of the article, offers an analysis of rhymes where intonation is relevant in a few works of two Lithuanian poets, Maironis and J. Marcinkevičius. Principles of rhyming laid down since the XVIII c. by poetics theorists are here taken into account as a means to determine whether rhymes are well conceived, when words share the same intonation

(the type *pajuōdę – ilgakuōdę*). The results of this brief analysis show that in J. Marcinkevičius verses, much more than in Maironis', phonetic discrepancy between rhyming words is very frequent (the type *pilkas – vilkas*).

Since many of these works are read to and by children, the author arrives to the conclusion that bad rhyming could hinder from building language sensitivity. Since native speakers also need to study their language, if there is a real commitment by authorities to safeguard and foster the Lithuanian language, measures have to be taken in order to improve its teaching from childhood onwards. An environment where good language is spoken and taught, starting from educated parents, leads to educated children.

KEY WORDS: standard language, accent and intonation, stress, language sensitivity.